

POTU NGAUE LAUTOHI 'O
TONGA

**Ko e
'Uluaki
Tohi Laukonga**

Auckland:
Leightons Limited

1944

MOORE COLLEGE
LIBRARY

The new Tongan alphabet approved by the Privy Council is as follows :

A E I O U F Ng H K L M N P S T V ' .

The consonants are to be pronounced as follows:

fa, nga, ha, ka, la, ma, na, pa, sa, ta, va, fakau'a.

A	E	I	O	U
F	Ng	H	K	L
M	N	P	S	T
	V		'	

a	e	i	o	u
f	ng	h	k	l
m	n	p	s	t
	v		'	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

I.

ha	ai	'ae	ne	ko
ka	ui ^{oi}	na'e	'ave	kuo ¹²⁰⁰
ia	'omi	na'a	au	'oku

1. Ko au. Ko ia.
2. Ka ne. Ka ai. Ka ui. Ka ha.
3. 'Oku ui ia. Na'e ui au.
4. Na'a ne 'omi.
5. Kuo ne 'atu. 'Oku ou 'ave.

II.

'ae	eu	mo	ni	kai
na'e	neu ^{neu}	moa	niu ^{neu}	vai
'ave	'alu	fa'o	inu	ika

1. 'Oku^{ou} ou 'alu. Kuo ne inu.
2. 'Ave 'ae moa. Neu 'atu ha niu.
3. Na'e 'omi 'ae ika. Na'a ke kai niu.
4. Neu kai mo ia. Na'a nau 'alu pea 'omi ia.
5. Neu 'atu 'ae vai ke inu. Na'a ne 'omi 'ae moa. Na'e 'omi 'ae fa'o.

III.

'alu	sio	pea	kai
inu	niu	me'a	'ikai
'atu	fiu	'omi	hala

1. 'Omi 'ae me'a. Na'e 'omi 'ae fa'o.
2. Neu 'alu atu ki ai. Na'a ne 'atu a'e kai.
3. 'Oku ou sio ki ai. Kuo ne inu pea fiu.
4. Kuo 'alu ia 'i he hala. Neu kai niu mo e ika.

IV.

langa	fale	poto	koia
vaka	lahi	nofo	kovi
heka	tohi	lotu	koe

1. Na'e langa 'ae fale. Ko e fale lahi na'e langa.
2. 'Oku kovi 'ae vaka. 'Oku poto ia 'i he lotu.

3. Kuo ne 'ave 'ae tohi. Na'a ne nofo 'i he fale.

4. Ko e vaka lahi kuo fa'u. Ko e lotu kuo fai 'i he fale ko ia.

5. 'Oku poto ia 'i eh langa fale. Kuo heka ia 'i he vaka. Kuo ne hu ki fale.

V.

hiva	'api	'atu	hono
'ife	kumi	'uta	fai

1. Kuo 'ave 'ae tohi hiva. Na'a ne 'atu 'ae tohi.

2. 'Oku poto ia 'i he fai hiva. Kuo ha'u 'ae vaka ke 'ave ia.

3. Kuo 'alu ia mo e tohi ki vaka. Na'a ne 'alu 'i he hala ko'e. 'Oku 'ife 'ae fale.

4. 'Oku nofo ia 'i he 'api fe. Neu 'alu 'o kumi ia. Kuo 'alu ia ki ho no 'api.

5. Kuo nofo pe ia 'i ho no fale. Kuo 'alu ia ki vaka. Kuo nofo ia 'i 'uta.

VI.

Ko e Pusi mo e Kuma.—I.

le-le	ku-ma	tu-tu-e
pu-ke	ko-e-ha	'ahi'ahi
si-no	ma-ha-lo	'i-kai

1. Sio ki he pusi 'oku ne lele. Ko e pusi sino ia.

2. Ko e ha 'oku lele ai 'ae pusi? 'Oku 'ahi 'ahi 'e he pusi ke po 'ae kuma.

3. 'Oku sino 'ae kuma? 'Ikai, 'oku tutue ia. Ka pau 'e sino 'ae kuma 'e 'ikai lava 'alu ia ki he luo.

4. 'Oku lele 'i mui 'ae pusi 'i he kuma. 'E pukue 'he pusi 'ae kuma.

5. 'Oku ou mahalo 'e puke 'e he pusi 'ae kuma pea te ne kai ia.

VII.

Ko e Pusi mo-e Kuma.—II.

ma-na-ko	e-tau	po'uli
koe-'uhi	ngahi	ho-ku
ku-ma-la	le-lei	tu-tua

1. 'Oku 'ikai te u manako 'i he kuma, koe 'uhi 'oku ne kai 'eku 'ufi mo e kumala.

2. 'Oku 'i ai 'e tau pusi 'i ho tau ngahi 'api. Ko e pusi lelei ia. 'Oku lahi 'ae kuma 'oku ne po.

3. 'Oku lava sio 'ae pusi 'i he po'uli. 'Oku 'ikai te u lava sio 'i he po'uli, koe'uhi ko hoku mata 'oku 'ikai tatau mo e mata 'o e pusi.

4. Ka pau te ke sio ki he mata 'o e pusi 'i he taimi 'aho, pea ke sio ki ai 'i he taimi po'uli te ke sio ki ai 'oku na fu'u faike-hekehe.

VIII.

**kofu lelei puaka ngaohi
kakai motu'a vala ngoue**

1. 'Oku kofu lelei 'ae kakai. 'Oku lelei 'ae vala 'o e kakai.

2. Na'e tuli 'ae puakai 'e he kuli. Kuo tuli 'e he motu'a 'ae kuli.

3. Ko e kuli tuli puaka ia. 'Oku lahi 'ae puaka 'ae kakai.

4. Kuo ngaohi lelei 'ae ngoue. 'Oku lelei 'enau ngoue.

5. Kuo ngaohi 'ae ngoue 'e he kakai. Kuo lelei 'ae ngoue 'ae kakai.

6. Kuo poto 'ae motu'a 'i he tauhi ngoue. Kuo kofu lelei 'ae motu'a.

IX.

poto	keli	tanu	ngaohi
kumi	kuli	motu'a	ngoue
tauhi	'osi	kovi	ngaue

1. Kuo poto 'ae motu'a 'i he tauhi ngoue. Kuo ngaohi lelei 'ae fale 'e he motu'a.

2. Na'e 'alu ia ke huo 'ae ngoue. Kuo keli 'e he fanga puaka 'ae ngoue.

3 'Oku lahi 'ae puaka 'ae kakai. Na'e 'alu 'ae motu 'a ke kumi 'ae fanga puaka.

4. 'Oku kumi 'e ia 'ae puaka na'e keli 'ae ngoue. 'Oku 'ita 'ae motu'a 'i he keli 'ene ngoue 'e he fanga puaka.

5. Kuo kovi 'ae hala 'i he ngaue 'ae fanga puaka. Pea kuo tanu 'ae luo na'e keli. Kuo 'osi huo 'ae hala.

X.

Ko e Lofa.

fie-fia	'iate	mata-mata
laulahi	malohi	fakamau
loloa	matangi	motuhi

1. Ha'u 'o sio 'i he 'eko lofa. 'Oku ou fiefia he na'aku ngaohi ia. Ko e lofa lelei ia.

2. 'Oku loloa ange 'ae lofa ni 'ia te au. 'Oku puna ia he 'ata. 'E matamata lelei ki he 'e tau sio.

3. 'Oku ou loloa 'o fute 'e tolu pe. Ka 'oku loloa fute 'e fa 'eku lofa, pea laulahi fute 'e ua.

4. 'Oku malohi 'ae matangi, 'e puna 'ae lofa 'i he 'ata. Pea te tau sio 'oku hange ha ki'i 'ila 'i he langi.

5. 'Oku ou ma'u 'ae filo loloa. Te u fakama'u 'ae filo 'i he 'eku lofa. Ka pau 'e malohi 'ae matangi te ne motuhi 'ae filo.

XI.

Hoku Ta'u

lau-tohi	ta-nga-ta	tokoua
lelei	tama-si'i	katoa
kapau	vale-vale	liunga

1. 'Oku fiha ho ta'u?

2. 'Oku ou ta'u nima. 'Oku 'ikai
te u lahi, ka 'oku ou lava lautohi.

3. 'Oku ou 'alu ki he lautohi ke ako.
Te u lelei 'oka 'oku ou 'i he lautohi.

4. Ka pau 'oku 'ikai ke u lelei 'i
lautohi, 'e 'ikai te u lava ke ako. Ka pau
'e 'ikai te u oko te u hoko ko e tangata
vale.

5. 'Oku ke 'ilo 'oku fiha ho motu'a?
Ka pau 'oku 'ikai te ke 'ilo ko e tamasi'i
valevale koe.

6. 'Oku ou lava ke fai fika. Ka 'oku
'ikai te u lava ke fai ha fika lahi. Te u
lava ke fai 'ae fika lahi 'o kau ka mo-
tu'a.

7. 'Oku lahiange ho ku tokoua 'ia
au. 'Oku ne ta 'ufitu. 'Oku kalasi II.
'Oku ne lava lau ki he tahaafe.

8. 'Oku 'ikai te u 'ilo katoa 'ae liu-
nga. Ka 'oku ou 'ilo pe 'ae liunga tolu.

XII.

Koe Pi.

vake	ta'ahine	'unufe
ongo'i	vale-vale	fafanga
'aupito	'uluaki	mohenga

1. Ko e ha 'ae vake 'oku ou ongo'i?
Ko e fai ia 'e he pi.

2. 'Oku nau puna mai mo puna
atu 'i ho nau fale. Ko e pi 'oku nofo 'i
he fale. 'Oku tokolahi 'aupito 'oku
nofo ai.

3. Ko e ki'i ta 'ahine na 'oku fie sio
ki he fanga pi. Te nau huhu ia ka pau
te ne 'alu ofi kiate kinautolu.

4. 'Oku tupu 'ae pi mei he fo'imanu.

5. 'Oku 'uluaki tupu ia ko e unufe.
'Oku fafanga ia 'e he fanga pi 'i ha
ngahi 'aho si'i. Pea ne toki 'alu 'o
mohe.

6. Faifai pea 'a hake ia pea ha'u ia
ki tu'a mei ho no mohenga.

7. Pea toki hoko ia ko e pi valevale.

XIII.

Koe 'Aho

1. Ko e 'aho. Vakai ki he 'ene ngingila. Ka 'alu hake 'ae la'a. 'Oku hopo hake ia 'i he feitu'u hahake 'i he taimi ono nai.

2. 'Oku 'i he ngahi fu'u 'akau 'ae fanga manu. 'Oku ke ongo'i 'a 'enau hiva?

3. 'Oku ngaue malohi 'ae fanga pi. 'Oku nau fiefia mo hiva 'i he 'enau fepuna'aki fano 'i he ngahi fu'u 'akau.

4. Ka 'oku ai ha tamasi'i 'oku holi ke poto mo malohi, 'oku totonu ke 'a fakataha hake mo e hopo 'ae la'a, pea ka alu 'o mohe pea na mohe fakataha pe mo e la'a 'oka to.

XIV.

Koe Po'uli

1. Ko e po'uli. Ka hoholo atu 'ae la'a ke to. Tuaeikemo 'ene fakapo'uli. 'Oku to hifo 'ae la'a 'i he feitu'u hihifo. Pea 'i he 'ene taitai to atu 'ae la'a pea kulokula 'ae langi 'o lanukoula.

2. 'Oku mohe 'ae fanga manu puna 'i he ngahi fu'u 'akau. Ko e fanga ki'iki'i pulu 'oku nau si'i mohe mo 'enau fa'e 'i he mala'e.

3. Ka 'amanaki leva ke tau o 'o mohe, kuo pau 'etau tomu'a faka-feta'i ki he 'Otua 'i he 'ene tokanga'i mo tauhi kitautolu 'i he ngahi 'aho na'a tau fononga mai ai, kae 'oua na'a ngalo 'ae kaha'u 'o 'etau moui foki.

XV.

Koe Kuli 'a Sione

1. Na'e 'i ai ha fu'u kuli 'a Sione. Na'a na o fano pe mo 'ia 'i he potu kotoa pe.

2. 'I he 'aho 'e taha, na'e 'ave 'e Sione 'ene kuli ki he matatahi. Ko e kuli poto 'aupito 'i he kakau, pea fakaha ange ai 'e Sione ki he tamaiki "Tau o 'o mamata 'i he kakau 'a 'oku kuli."

3. Na'e 'i he nima 'o Sione 'ae va'akau, pea ne li ia ki tahi 'o tete 'i he fukahitahi.

4. Tuaiekemo 'ae puna 'ae kuli ki tahi, pea ne kakau atu ki he va'akau.

5. Ko e toki me'a vave ho no 'omi 'o e va'akau 'o 'oange kia Sione.

6. Pea tala ange leva 'e he tamaiki kia Sione. "Ta ko e toki kuli poto e 'a 'au Sione; pea 'ikai ngata ai ka 'oku faka'ofa foki. 'Ofa mu'a Sione 'o 'omi ia ma'a mautolu."

7. Pea pehe ange 'e Sione. "E 'ikai lava ia, 'e ikai te u teitei lava 'e au ke mavae mo ho ku kaume'a, kae 'uma'a ko si'o to kainga foki si'i kuli ni."

Ko e me'a faingata'a 'ae mavae mo si'o to maheni.

'Ofa ki ho kainga kae 'uma'a ho kaunga'api.

XVI.

Ko e Vaka

1. Na'e 'i ai ha ki'i tamasi'i 'e taha na'a na tutu'u pea mo 'ene tamai 'i he matatahi i he 'aho 'e taha. Na'a na fakatou sio fakamama'u ki he feitu'u tonga.

2. Na'e fakasiosio 'e he tangata'eiki 'ae vaka 'oku 'amanaki ke ha'u.

3. Ko e me'a 'i he kei si'i 'ae tamasi'i, ko ho no 'uhinga ia na'e 'ikai ai te ne 'ilo pe ko e ha 'ae vaka.

4. Pea 'i he 'ene sio ki he vaka, 'na'a ne tafoki ange ki he 'ene tamai 'o fehu'i ange, "Ko e ha 'ae me'a hinehina 'oku ou sio ki ai 'i he tahi?"

5. Pea tafoki leva 'a 'ene tamai 'o sio ki ai, pea ne pehe ange, "Tevita, ko e laa'ivaka ia, pea 'oku ou mahalo ko e vaka ia 'oku tau tali."

6. Pea pehe ange 'e Tevita. "E Paula, ko e ha 'ae vaka?" Pea pehe ange 'e he 'ene tamai: "E ho ku foha! Ko e me'a ia 'oku fai ai 'ae folau holo 'ae kakai 'i he tahi.

7. "Ko e fanga ki'iki'i vaka na'e ngaohi 'aki 'ae 'akau, pea ko e la 'oku lava 'alu ai 'ae vaka. He ka fa'aki 'ae matangi 'i he la pea 'alu leva 'ae vaka.

8. " 'Oku ui 'ae kakai 'oku nau ngaue 'i he vaka ko e kauvaka, pea ko e 'eiki 'o e kauvaka 'oku ui ia ko e 'eikivaka.

9. "Ka 'oka a'u mai leva 'ae vaka ki taulanga, pea li leva 'e he kauvaka 'ae me'a 'oku ui ko e taula. Pea 'i he 'alu hifo 'ae taula ki he kilisitahi 'o ne fakama'u 'ae vaka.

10. "Ta o a mu'a he ko e vaka 'eni kuo tau mai. ke ta fehu'i ange ki he 'eikivaka pe na'e lelei pe 'enau folau mai."

'E 'ikai 'ilo 'e taha ha me'a 'oka pau 'e 'ikai fehu'i.

XVII.

Ko e 'ai e he 'Asi 'ae Kili'i Laione

1. 'Oku faikehekehe ma'u ai pe 'ae le'o 'o e fa'ahinga manu taki taha, ko e tangi 'oku fai 'e he fa'ahinga manu ni'ihī, 'oku 'ikai le'o tatau mo e fa'ahinga ni'ihī. 'O hange ko e ngungulu 'ae Laione, 'ae le'o 'o e hosi, 'ae mu 'ae pulu, pea mo e me 'ae kosi mo e sipi, kae 'uma'a foki 'ae le'o 'o e 'Asi.

2. 'I he taimi 'e taha na'e 'i ai ha fu'u 'Asi, 'a ia na'a ne mahalo 'i ho no loto ko e toki tama faka'ofa'ofa 'aupito ia. Na'a ne mahalo te ne lava ke fai ha me'a ke mahalo ai 'ae fanga manu ko e fu'u Laione ia. Ko ia ai na'a ne tui ha kili-ilaione 'o ne kofu 'aki.

3. Pea 'i he tepitepi mai 'ae 'Asi ni 'o sio ki ai 'ae fanga pulu mo e fanga sipi sesele ni, na'a nau hola leva he na'a nau fu'u manavahe lahi, koe'uhi na'a nau si'i mahalo ko e fu'u Laione mo'oni ia.

4. Ka 'i he ha'u 'ae 'Asi ni na'e fetaulaki mo e fokisi. Ko e me'a 'i he potoange 'ae fokisi na'e 'ikai ai te ne hola 'o hange ko e pulu mo e sipi, ka na'a ne talitali kae 'oua ke a'u mai 'ae 'Asi.

5. Na'e fu'u ofo 'aupito 'ae 'Asi ni 'i he 'ikai hola 'ae fokisi, na'e kaila mai 'ae 'Asi ni ki he fokisi mei he mama'o 'o pehe, "HOLA vave ke ke mo'ui, 'oku 'ikai te ke 'ilo ko e fu'u Laione au, ko e Tu'i au 'o e manu totolo kotoa pe? Te ke fili 'i he me'a 'e ua. Ko e hola ke ke mo'ui pe ko ho'o nofo mai hena ke ke mate."

6. Na'e tali ange 'e he fokisi ni. " 'E 'ikai lava ia ko e toki fu'u 'Asi fakasesele koe, 'e 'ikai te ke teitei lava ke kaka'i au.

7. " 'E faifai ange nai pea hala ha'aku sio, ka 'e 'ikai teitei hala 'a 'eku fanongo ki he le'o 'o ha 'Asi pea mo ha ngungulu 'ae Laione."

8. Ko e fa'ahinga 'oku nau kaka 'oku nau mahalo 'oku puli. Ko e toki me'a fakavelehua ia ki he fa'ahinga 'oku nau 'ilo.

Ko e fai mai 'ae hele pulu, ki he hele kalava.